

ДРЕВНАТА АРМЕНСКА ПРИНЦЕСА ХОСРОВИДУХТ И БЪЛГАРСКАТА КНЯГИНЯ КОСАРА

Станислава Цанева

THE ANCIENT ARMENIAN PRINCESS KHOSROVIDUKHT
AND THE BULGARIAN PRINCESS KOSARA
Stanislava Tsaneva

Abstract: *The article dwells on again on the old hypothesis of the Armenian origin of the Cometopuli dynasty and looks for connections with one of the personalities of key importance for the Christianization of Armenia – Princess Khosrovidukht, sister of King Tiridates III and probable patron of the Bulgarian Princess Kosara.*

Key words: *Christianization of Armenia, Origin of the Cometopuli*

<https://doi.org/10.46687/GSMN2860>

Проблемът за произхода на българското женско име Косара не е нов. Обикновено той се възприема като част от по-общите въпроси, свързани с изучаването на антропонимите от периода преди Покръстването, които пък от своя страна имат отношение към хипотезите за етногенезиса на древните българи (Tsaneva 2022).

Езическите лични и родови имена на българите са запазени в две големи групи извори – домашните епиграфски паметници, към които можем за удобство да причислим и надписите върху пръстени, печати и др. (Beshevliev 1992: 245-252), и чуждите (предимно гръкоезични и латиноезични) официални и наративни документи. Лицата, които фигурират в тях обаче са без изключение от мъжки пол. Поради ограничената роля на жените в политическия живот на Българското ханство, те никога не се споменават поименно, а и косвените сведения за тях са оскъдни. От своя страна това налага да се разчита на съмнителни реконструкции, които се базират на именната система на други етноси – справедливо или не свързани с българите, и на данните от българската възрожденска и поствъзрожденска ономастика (Ivanov 2008). Известно изключение от посочената картина предлага единствено българската княгиня Теодора-Косара (дъщеря на цар Самуил и съпруга на сръбския княз Иван Владимир), тъй като името ѝ е регистрирано в края на X – началото на XI в. и вероятността втората му съставка да датира от дохристиянския период изглежда висока. Точно по тази линия се движат всички досегашни изследователи.

Фактът, че името Косара не е славянско, е известен още на К. Иречек (Yirechek 1922: 150), но малобройните опити да бъде намерена приемлива етимология на думата засега са приключили с неуспех. Според Ст. Илчев тя е пожелателно производно на съществителното „*коса*” (Ichev 1969: 271) – теза, която е очевидно несъстоятелна и днес се цитира само в някои любителски сайтове. Значително по-обосновано звучат предположенията на Л. Илиева и Ив. Иванов. Според първата, името Косара е произлязло от реконструираната титла на раннохунските принцеси – „*kiots'ier*”, и може да е проникнало в старобългарския език в резултат на стари хуно-славянски контакти (Ilieva 2001: 97-100), а вторият настоява за сарматска етимология (Ivanov 2008).

Идеята на Л. Илиева на пръв поглед е интересна и перспективна, но

проверката на фактите показва, че тя не отговаря на действителността. От една страна, наличните данни не потвърждават почти априорното мнение за тесни родствени и културни връзки между българи и хуни, а от друга, мястото на славянските племена в империята на Атила (434 – 453) също остава неуточнено. Макар да има косвени признаци, че през първата половина на V в. те вече са живеели в Панония, това не е потвърдено категорично в писмените извори, а ролята им във военно-политическите начинания на хуните (ако въобще е имало подобно участие) очевидно е била много скромна. Към възраженията може да се добави още становището на Г. Атанасов, че липсва приемственост между Първата и Втората славянска вълна на Балканите, отнесени съответно към втората половина на VI и края на VII в. (Atanasov 2015: 190-191), както и фактът, че титлата „*kiots'ier*” никога не е била регистрирана извън китайските източници и е била напълно непозната в Европа.

Всъщност, ако приемем, че антропонимът Косара наистина е произлязъл от титла, би било много по-логично да го изведем от думата цезар. Тази римска заемка навлиза рано в пищната титулатура на кушанските владетели под формата „*Kaisara*” (Puri 1996: 252, 261; Harmatta et al. 1996: 323) и може да се е разпространила вторично сред техните съседи. Освен това късните хуни са били достатъчно запознати с римо-византийската политическа система и биха могли да копират елементи от нея без чуждо посредничество. Разгледаната току-що възможност обаче не намира потвърждение в писмените извори или нумизматичните паметници, така че остава напълно хипотетична и малко вероятна.

Същото се отнася за модерната и вече широко разпространена теза на Ив. Иванов, който под влияние на Ж. Войников приема, че Косара е буквален превод на християнското Теодора (Ivanov 2008). Никое от двойните имена на лица от династията на Комитопулите не показва подобни характеристики. Комбинацията винаги е между типично християнско и славянско име, като второто никога не се явява калка на първото. Изконно българските имена изглежда са били избягвани поради опасения да не бъдат свързвани с езическото минало на държавата и възможността дъщерята на Самуил да е била именувана в разрез с общите тенденции е минимална. Независимо от това предположенията на автора заслужават известно внимание, защото свързват произхода на думата с района на Кавказ. Тя обаче трябва да бъде отнесена не към местните алано-сарматски диалекти, а към арменските религиозни и литературни традиции, за които ще стане дума в следващите редове.

Един от първите учени, обвързали династията на Комитопулите с Армения, е Н. Адонц. Тъй като хипотезата му е изпъстрена с неточности и откровени измислици, Л. Илиева категорично заявява, че етимологията, предложена от него, „*поради свършено фантастичния ѝ характер не се нуждае от обсъждане*” (Ilieva 2001: 97). Всъщност, въпреки острата и до голяма степен обоснована забележка, в изследването на арменския византинист има някои рационални зърна. Несъмнено той се е предоверил на сведенията на Степанос Таронци (Стефан Таронски, наричан още Асохик), който е имал съвсем смътна представа за политическата обстановка на Балканите (Stepanos Taronskiy (III: XII) 1864: 175-176), и е добавил немалко собствени интерпретации, но е неоспоримо, че името на съпругата на комит Никола – Рипсимия, издава арменски произход и

че библейските имена на Самуил и Давид също са изключително популярни на територията на Армения (Adontz 1965: 384-388). Естествено, това се отнася и за Мойсей и Аарон, само че по някакви странни съображения авторът не признава роднинската им връзка със Самуил и оттам нататък историческата му реконструкция окончателно тръгва в грешна посока.

Нелепите обяснения за личността на самата Косара (Adontz 1965: 394-395, 405-406) няма да бъдат коментирани тук, но възможността Комитопулите действително да са имали арменска кръв по майчина линия напоследък се приема все по-радушно. Тя се подкрепя както от вече споменатите старозаветни имена на четиримата братя, името на майка им Рипсимия и депортирането на оцелелите потомци на цар Иван Владислав (1015 – 1118) в Армения (Pirivatrish 2000: 62-72; Nikolov 2022: 16-17), така и от употребата на едно специфично име, издаващо почит към може би най-забележителната представителка на арменските Аршакиди – принцеса Хосровидухт, върху чиято биография ще се спрем оттук нататък.

Сведенията за дейността на тази жена, оставила трайни следи в религиозния живот и политиката на своята родина, се съдържат предимно в житието на св. Григорий Просветител (ок. 257 – 331), приписвано на дворцовия сановник Агатангел (Агатангехос). Допълнителни детайли могат да бъдат добавени с помощта на историята на Мовсес Хоренаци (Мойсей Хоренски), който използва по-ранна версия на творбата и паралелни, днес изгубени източници от западен произход.

Според текста на житието, принцеса Хосровидухт е дъщеря на арменския цар Хосров II, който от своя страна е брат на последния партски цар Артабан (Ардаван) IV (в по-старата литература Артабан V). При вестта за убийството на Артабан от първия сасанидски шахиншах Ардашир I (ок. 224 – 240/242), Хосров организира голяма коалиция от съюзни племена и успява да победи персите, но две години по-късно е убит чрез измама от знатния партски старейшина Анак, което позволява на Ардашир да окупира Армения¹. Невръстният царски син Тиридат (Трдат) е отнесен и отгледан в двора на „княз“ Лициний, а синът на екзекутирания Анак попада в Кесария Кападокийска (дн. гр. Кайсери, Турция), където се покръства и получава името Григорий. По-късно той решава да изкупи бащиния грях и постъпва на служба при Тиридат, като прикрива произхода и религията си, но в крайна сметка царят узнава истината и след като го подлага на различни мъчения, го хвърля в яма, пълна с отровни змии. Последните обаче не нанасят никаква вреда на светеца и така той остава затворен под земята в продължение на цели тринадесет години (Agatangelos (18-38, 49-122) 2004: 29-34, 36-56).

Това изложение, въпреки претенциите на съставителя или по-скоро на един от съставителите да е секретар на Тиридат III Велики (287 – 330), показва сериозни исторически грешки и очевидно е компилация от различни, основно епически сказания (Agatangelos (7, 12-17) 2004: 21, 23, 25-28, esp. n. 1, 5, 6). Освен явните преувеличения в повествованието за изтезанията на Григорий, които биха

¹ Мовсес Хоренаци предлага различна хронология. Съгласно неговото съчинение, което е по-подробно и вероятно по-достоверно, войната с Ардашир продължава десет години, а убийството на Хосров II е извършено две години след фиктивното бягство на Анак от персийския двор (Moisey Horenskiy (II: 67, 71-74) 1893: 114-115, 117-120).

довели до неизбежна смърт на наказания, житиеписецът е объркал хронологията на събитията и е слял управленията на няколко последователни владетели, приписвайки им необичайно дълга политическа дейност². По всичко личи, че Артабан IV (ок. 208 – 224) не е брат, а чичо на Хосров II, който вероятно е участвал в битката при Хормиздаган (28 апр. 224 г.)³, но само като помощник на баща си Тиридат II.

Разбира се, това е една от версиите, защото споровете за точните имена и годините на управление на отделните арменски царе през III в. не са приключили и до днес. Така например М. Чанин отъждествява Тиридат II с Хосров I (Chanin 2001: 217), И. Сивен и К. Максимюк се придържат към информацията на Агатангел и Мовсес Хоренаци и смятат, че Хосров II (обявен за идентичен с Тиридат II) се е задържал на власт от 216/217 до 252/256 г. (Sylvänne, Maksymiuk 2018: 32, 84-85, п. 300), а Н. Гарсоян говори за междуцарствие след смъртта на Тиридат II през 252/253 г. и датира управлението на Хосров II едва към 278/279 – 287 г., като убийството му е приписано не на Анак, а на негов неизвестен брат (Garsoïan 1997: 73-75). Последната хипотеза обаче се базира на прекалено много условности, така че изглежда по-обосновано да допуснем, че Хосров II действително е загинал само няколко години след смъртта на баща си Тиридат II, при това наскоро след навлизането си във фертилна възраст – в противен случай не би било възможно да е оставил само един потенциален наследник на трона и то още кърмаче.

Точната дата на убийството на Хосров II не може да се установи. Ако приемем, че то действително е инспирирано от Ардашир I, годината би трябвало да предшества 240/242 г., когато на власт идва Шапур I Велики (240/242 – 270/272), но тази възможност се свързва лошо с управлението на Тиридат III, защото той изглежда се е върнал в Армения на сравнително ранна възраст. Освен това и Агатангел, и Мовсес Хоренаци сливат управленията на Ардашир и Шапур, следователно смъртта на Хосров може да се отнесе най-общо към 50-те години на III в. Що се отнася до споменаването на Лициний (308 – 324), той не е заемал властови позиции през описания период и запознанството му с Тиридат едва ли датира отпреди възцаряването на император Диоклециан (284 – 305), на когото е отредено важно място в разказа на Агатангел.

Според неговото съчинение, което на практика комбинира в едно житията на св. Григорий Просветител и на Рипсимийските девы, императорът си търсел жена сред всички красавици на Римската държава. При обиколките си неговите пратеници попаднали на прекрасната млада монахиня Рипсима, която, изплашена за своето целомъдрие, избягала заедно с игуменката Гаяне и всички свои посестрими в Армения. Там те били заловени от Тиридат, който също се опитал да се ожени за девойката с позволение на Диоклециан, и след упоритата им съпротива, били убити по изключително жесток начин. Божието наказание не закъсняло – само след няколко дни царят на Армения, който непрекъснато скърбял за погубената Рипсима, бил спокоден от зъл бяс, преобразил се в глиган и обхванат от лудост побягнал от столицата си. Нечистите сили поразили с безумие и много

² Тази характерна особеност на арменската историография е отчетена още от Н. Емин (Moisey Horenskiy 1893: 259-260, п. 268).

³ Детайли за нея в Sylvänne, Maksymiuk 2018: 29-34.

от неговите роднини и съграждани, а бедствието се прекратило, едва когато сестрата на царя Хосровидухт измъкнала Григорий от ямата със змиите и го убедила да излекува брат ѝ и цялата му свита в замяна на тяхното покаяние и преминаване към християнската вяра (Agatangelos (137-258) 2004: 59-87).

Въпреки рисковете, които крие прекалената рационализация на митологичните и агиографските текстове, този откъс от творбата на Агатангел позволява реконструирането на една по-логична картина. Няма съмнение, че житиеписецът отново смесва легенди и исторически реалии, които не биха могли да съществуват по едно и също време. Общежитийните манастири (и мъжки, и женски) се появяват едва след реформата на св. Пахомий Велики от 323 г. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Pachomius>), като първите монахини, постъпили в тях, живеят под опеката на собствената му сестра (<https://www.newadvent.org/cathen/11164a.htm>). Да се говори за девически манастир с игуменка преди първата четвърт на IV в. е груба фактологична грешка.

Откровена измислица е и легендата за опита на Диоклециан да си намери жена след възцаряването. Омразата към лидерите на Тетрархията, провели едно от най-жестоките гонения срещу християните, има много проявления в по-късната мартирология и един от редовните мотиви е желанието на някой от посочените владетели да се ожени за красива и знатна девойка, която избира мъченическата смърт пред богатствата, почестите и свързаното с тях идолопоклонство. Логично, като главен идеолог на тази политика, Диоклециан е подложен на най-много нападки, като дори му е приписано убийството на собствената му съпруга – т.нар. св. царица Александра (Malitski 1994: 90), която не е историческа личност и има малко допирни точки с истинската августиа Приска.

Все пак може да се приеме, че в историята за Рипсима и нейните другарки има някакви елементи на достоверност – за съжаление, твърде несигурни. Очевидно тази девойка не е римлянка по произход, макар че има римска наставница в лицето на Гаяне (Agatangelos (175) 2004: 68, п. 71), а кратките биографични сведения за нея са изпълнени с топоси. Баща ѝ е назван просто „*богоугоден мъж от царски род*” (Agatangelos (138) 2004: 60), етимологията на името ѝ е неясна (вж. Agatangelos (175) 2004: 68, п. 70) и на база на тези скромни данни бихме могли да допуснем, че Рипсима е била дъщеря на някой провинциален аристократ, който е извеждал рода си от вече подчинена на римляните династия.

Впрочем това благородно потекло може да е било измислено от агиографа, за да ѝ придаде допълнителен блясък, а появата ѝ в двора на Тиридат едва ли се дължи на личното решение на групата девиси да избягат в Армения. Ако писмото на Диоклециан не е напълно изфабрикувано (както много други псевдоречи и послания в цялата антична и средновековна литература), съществува голяма вероятност императорът да е прибягнал до старата практика от времето на Октавиан Август (27 г. пр. н.е. – 14 г. н.е.) и Фраат IV (ок. 40/37 – 3/2), при която мирът между двете държави бил скрепен с брак между партския цар и красива наложница от италиейски произход (Bivar 2006: 67).

Тази възможност се подсилва от ролята на Тиридат III във войната между Диоклециан и новия сасанидски шахиншах Нарсе (293 – 302). След като е възстановен на арменския трон през 287 г. и за кратко е прогонен през 296 г., арменският цар си връща короната, благодарение на позорното поражение на

персите от 298 г. (Frue 2006: 130-131), и през целия си живот остава верен съюзник на Рим. Армения се утвърждава като плацдарм за бъдещи антиперсийски операции и е напълно допустимо императорът да е решил да затвърди лоялността на своя васал чрез изпращането на млада, хубава и може би наистина високопоставена девойка, която едновременно да манипулира Тиридат чрез чара си и да служи като римски агент при нужда.

Само че, както и в случая с Тея Муза, планираната акция се проваля. Съпругата на Фраат IV, която става причина за смъртта му, се омъжва за собствения си син Фраат V (Фраатак) и предизвиква огромен скандал, довел до убийството на престъпната съпругеска двойка през 4 г. н.е. (Bivar 2006: 68), а Рипсиме и нейната свита – несъмнено убедени християнки, са екзекутирани почти веднага, вероятно повече по искане на зороастрийските жреци, отколкото на самия Тиридат.

Несъгласието на царя с този акт личи добре от последвалите събития. Макар целият сюжет да прилича на стандартна агиографска измислица, ако разказът за силната му скръб и превръщането в глиган съдържа видоизменени факти, би могло да се приеме, че след смъртта на бъдещата си невеста той е развил т.нар. клинична зоантропия – относително рядко психично разстройство, при което пациентът вярва, че може да се преобрази в животно (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23696338>). При това състояние, което обикновено се дължи на психотична депресия и влиянието на различни културни феномени, най-често пострадалият се отъждествява с куче или вълк (оттам и легендите за върколаците), но все пак в съвременната статистика присъства мъж, който мисли, че се е превърнал именно в глиган (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8542696>).

Ако се съди по историческите свидетелства за други хора в подобно състояние, напр. Навуходносор II (605 – 562) (Дан. 4: 31-36), понякога тези делюзии отминават спонтанно, но естествено по време на пристъпите се налага функциите на заболелия владетел да бъдат изпълнявани от подходящ регент. Навярно така силната фигура в арменския царски двор се оказва сестрата на Тиридат Хосровидухт.

Сведенията за нейното детство са дори по-оскъдни от тези за брат ѝ. Почти сигурно е, че те са деца на една и съща майка – официалната царица на Армения, и че Хосровидухт е по-голямата от двамата. Съгласно древната арменска традиция, характерна също за партите и Сасанидите, тя няма собствено име (или най-малкото то не е употребявано публично) и е назовавана единствено с прозвището „Дъщеря на Хосров“ (Moisey Horenskiy 1893: 263, п. 305; <http://armenian.name/index.php?a=term&d=2&t=705>). Тази практика, която продължава да съществува в ислямския свят и предизвика ожесточени протести сред жените в Афганистан малко преди завръщането на талибаните (Nowrouzi 2020), е отражение на патриархалните норми и бележи мястото на жената в обществото съобразно позицията на нейния баща, брат или съпруг (срв. ситуацията с личности като Тигрануи, Сандухт, Аспахапет-Пахлав и др.). В конкретния случай то подчертава статуса на Хосровидухт като принцеса с потенциални права върху престола, която стои много по-високо от останалите царски дъщери, родени от наложници.

Убийството на Хосров II със сигурност е довело до тежки сътресения не

само за Тиридат, а и за сестра му. Все пак тя също има щастието да напусне Армения и да се укрие на безопасно място. Според Мовсес Хоренаци нейно убежище става крепостта Ани, която се намира във владение на възпитателя ѝ Ота (Аутай) от рода Аматуни, но някои съвременни учени, които се базират на противоречията в разказа му (Moisey Horenskiy (II: 77, 82) 1893: 122, 127), настояват, че всъщност тя се е преселила в Кесария Кападокийска (Eghiaeyan 1993: 191; Dodgeon, Lieu 2002: 271), където изглежда се е запознала със сина на Анак и е била приобщена към християнството.

Ако предположението е вярно, не е изключено Хосровидухт да е била наясно с миналото на Григорий и той да е постъпил на служба при Тиридат с нейно ходатайство, макар че при мълчанието на изворите това остава недоказуемо. При всички положения обаче възпитателят ѝ Ота получава благоволенieto на новия арменски цар именно заради предаността си към принцесата. Лоялността му е възнаградена с изключително висок пост – той е обявен за върховен главнокомандващ на Армения и остава на тази длъжност, чак докато е премахнат от собствения си тъст в началото на IV в. (Moisey Horenskiy (II: 82, 84) 1893: 127, 129; Dodgeon, Lieu 2002: 270-271).

След завръщането си в родината Хосровидухт за известно време стои извън политиката или пък се е намесвала толкова дискретно, че това не е оставило следи в изворите. Въпреки че зороастрийската религия поддържа инцестните бракове на владетелите и че като сестра на Тиридат тя би могла да се бори за позицията на царица, отношенията между тях никога не се развиват на сексуална основа. Нещо повече, принцесата не се омъжва – било защото не е искала да създава рискове за и без това нестабилния трон на брат си, било защото като тайна християнка е предпочитала да се посвети на целомъдрен живот. Вместо дъщерята на Хосров II, официална съпруга на царя става Ашхен, дъщеря на Ашхадар (Moisey Horenskiy (II: 83) 1893: 128). Името на баща ѝ издава партски произход, а твърденията, че е била аланска принцеса, покръстена от монахините-рипсимиианки или от местни арменски християни (<https://web.archive.org/web/20120315070005/http://armcatholicchurch.com/saints/350AD.aspx>), не почиват на никакви изворови данни.

Болестта на Тиридат, която близките му сигурно наистина са приемали като Божие проклятие⁴, дава възможност на Хосровидухт и най-близкото ѝ обкръжение да променят държавната политика и да затвърдят позициите на владетелското семейство с помощта на все още зараждащата се християнска църква. Нейна дясна ръка остава старият ѝ благодетел Ота (Agatangelos (217-220) 2004: 78-79), а към регентството, макар и с по-ограничени правомощия, явно е добавена и Ашхен. В противен случай е съвсем необяснимо защо двете жени трябва да дадат единодушното си съгласие за свикването на войската, която да одобри поставянето на Григорий за епископ, и да напишат съвместно послание с царя за събитието (Agatangelos (791-801 817-826) 2004: 232-234, 238-241).

За силната зависимост на Тиридат от близките му през този период свидетелства и упоритото му желание съпругата му и сестра му да вземат участие в тържественото погребение на Рипсима и жените от свитата ѝ, както и в

⁴ Твърдението, че лудостта на царя е засегнала и неговите приближени, е или хипербола, или намек за някакви граждански размирици.

изграждането на три храма в тяхна памет (Agatangelos (765-769) 2004: 225-227). С оглед на всичко изброено можем да приемем, че положението на Хосровидухт в арменския двор до известна степен напомня позициите на август Пулхерия спрямо по-малкия ѝ брат Теодосий II (408 – 450), само че със съществена разлика, че дъщерята на Хосров II никога не си позволява да кове интриги срещу снаха си и да влиза в конфликти с Тиридат, за да запази върховната си власт. След психическото стабилизиране на царя двете с Ашхен очевидно отново минават на втори план и не вземат публично участие във външнополитическите му начинания, макар че сигурно са запазили ролята си на добронамерени съветници.

Последните сведения за Хосровидухт датират от годините след приключването на Първия вселенски събор (325 г.), когато цар Тиридат III завършва градежа на крепостта Гарни и издига там лятна резиденция за сестра си (Moisey Horenskiy (II: 90) 1893: 138). Днес от описаните в извора релефи и мемориалния надпис на гръцки език не е останала и следа, може да се заключи само, че като основен строителен материал за комплекса са послужили преупотребени материали от селевкидско време (Rivoira 1918: 204).

Ролята на Тиридат, Хосровидухт и Ашхен за християнизацията на Армения е оценена още в първите години след смъртта им и те почти веднага са обявени за светци. Произведението на Агатангел също придобива изключителна популярност и е известно в няколко редакции – гръцка, сирийска, арабска и др. (Agatangelos 2004: 5-7). Тези ранни преводи предлагат интересни детайли, отсъстващи в съхранения арменски текст, но за целите на изследването е достатъчно да споменем само транскрипцията на името Хосровидухт в арабските ръкописи. Там то е изписвано като „*Кусарадухму*” (Agatangelos 2004: 239, п. 60) и благодарение на тази особеност можем да се досетим как е възникнало старобългарското име Косара. Очевидно в началото то е наподобявало запазения църковнославянски вариант „*Кусародукта*” ([http://www.pravoslavieto.com/life/09.30 sv Grigorij prosvetitel na Armenia.htm](http://www.pravoslavieto.com/life/09.30_sv_Grigrorij_prosvetitel_na_Armenia.htm)), откъдето чрез изпадане на думата „*духм*” (дъщеря) се е получила далеч по-популярната съкратена форма. Впрочем същият процес се наблюдава и в съвременния арменски език, където името Хосровидухт се е трансформирало в по-краткото „*Хозрик*” (<http://armenian.name/index.php?a=term&d=2&t=705>).

Доколкото ми е известно, досега не са открити старобългарски текстове, свързани с култа към християнските просветители на Армения. Въпреки това няма съмнение, че българските и византийските арменци са пазели паметта за своите национални светци и че дъщерята на Самуил е била наречена Косара в знак на почит към тях. Тъй като годината на нейното рождение е неизвестна, е трудно да преценим дали отначало тя е носила само арменското си име, заменено с по-престижното Теодора след възцаряването на баща ѝ, или от самото начало е била известна с две имена. Все пак първата възможност не бива напълно да се изключва. Не е ясно също дали тя е била кръстена на своя конкретна родственичка по бащина линия или името ѝ е било избрано, защото дейността на св. Хосровидухт се е намирала в тясна връзка с мъченичеството на св. Рипсиме. Неизвестните са много, но каквито и да са били мотивите, е напълно възможно решението да е било взето от майката на Самуил Рипсимия, която може би е била жива по време и след раждането на своята внучка.

Персийско-арменският произход на името Косара повдига още един

въпрос, а именно дали може то да е проникнало в българската антропонимия още преди Покръстването. Несъмнено през езическия период са регистрирани единични персийски имена, а други като например сарматското Аспарух са били популярни и на територията на Армения, но в конкретния случай трябва да търсим избора на Самуил или на неговата майка в друга културна среда. Дори в България да е имало някакви варианти на името Хосров/Хосровидухт⁵, те не са били причината за кръщението на княгинята, която, макар и да не получава канонизация, остава в историята като пример на съпругеска вяност и благочестие и по време на Сръбското възрождане се радва на не по-малка почит от своята далечна патронка в Армения.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Adontz 1965:** Adontz, N. Samuel l'Arménien, roi des Bulgares. // *Études Arméno-Byzantines*.
Lisbonne: Livraria Bertrand.
- Agatangelos 2004:** Agatangelos. *Istoriya Armenii. Perevod s drevnearmyanskago, vstupilynaya statuya i kommentarii S. Ter-Davtyan i S. S. Arevshatyana*. Erevan: Nairi [Агатангелос. История Армении. Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарии С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна. Ереван: Наир].
- Atanasov 2015:** Atanasov, G. *Parvostroitelite na bulgarskata darzhavnost (619 – 721)*. Organa, Kubrat, Asparuh, Tervel. Sofia: Iztok-Zapad [Атанасов, Г. Първостроителите на българската държавност (619 – 721). Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел. София: Изток-Запад].
- Beshevliev 1992:** Beshevliev, V. *Parvobulgarski nadpisi*. Sofia: BAN [Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. София: БАН].
- Bivar 2006:** Bivar, A. D. H. *The Political History of Iran under the Arsacids*. – In: Yarshater, E. (ed.) *The Cambridge History of Iran*. V. 3 (I). Cambridge&New York: Cambridge University Press.
- Chanin 2001:** Chanin, M. *The Kingdom of Armenia. A history*. London&New York: RoutledgeCurson.
- Clinical Lycanthropy:** < <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8542696/> (status 03.08.2022)>.
- Clinical Zoanthropy:** < <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23696338/> (status 03.08.2022)>.
- Dodgeon, Lieu 2002:** Dodgeon, M. H., S. N. Lieu. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226-363). A Documentary History*. London&New York: Routledge.
- Eghiyean 1993:** Eghiyean, B. *Heroes of Hayastan: a Dramatic Novel History of Armenia*.
Cairo: Armenian National Fund.
- Frye 2006:** Frye, R. N. *The Political History of Iran under the Sasanians*. – In: Yarshater, E. (Ed.) *The Cambridge History of Iran*. V. 3 (I). Cambridge&New York: Cambridge University Press.
- Garsoïan 1997:** Garsoïan, N. *The Aršakuni Dynasty (A.D. 12 – [180?] – 428)*. – In: Hovannisian, R. G. (ed.) *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. V. I. The Dynastic

⁵ Възможно е от него да произлиза вече отмиращото име Куцар, което Ив. Иванов извежда от сарматски, респ. осетински (Ivanov 2008). В относително по-съвременните църковнославянски текстове името на Хосров е изписано като „*Курсар*” (http://www.pravoslavieto.com/life/09.30_sv_Grigorij_prosvetitel_na_Armenia.htm), което също позволява трансформация от типа „*Косар/Куцар*” (Ilchev 1969: 271, 287-288 с характерен ареал предимно в Североизточна България, Айтос и Карнобат).

- Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century. New York: St Martin's Press.
- Harmatta et al. 1996:** Harmatta, J., B. N. Puri, L. Lelekov, S. Humayan, D. C. Sircar. Religions in the Kushan Empire. – In: Harmatta, J. (ed.) History of Civilizations of Central Asia. V. II. Paris: UNESCO Publishing.
- Ilieva 2001:** Ilieva, L. Imeto na Samuilovata dashterya Kosara: proizhod i znachenie. // Makedonski pregled, XXIV, 2 [Името на Самуиловата дъщеря Косара: произход и значение. // Македонски преглед, XXIV, 2].
- Ilchev 1969:** Ilchev, St. Rechnik na lichnite i familni imena u balgarite. Sofia: BAN [Илчев, Ст. Речник на личните и фамилни имена у българите. София: БАН].
- Ivanov 2008:** Prabalgarski zhenski imena [Иванов, Ив. Прабългарски женски имена] – <<https://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Prabaalgarski%20zhenski%20imena.htm> (status 01.08.2022)>.
- King Drtd, Queen Ashkhen and Princess Khosrovitookht:** <<https://web.archive.org/web/20120315070005/http://armcatholicchurch.com/saints/350AD.aspx> (status 03.08.2022)>.
- Khosrova dukht (Khosrovi dukht):** <<http://armenian.name/index.php?a=term&d=2&t=705> (status 03.08.2022)>.
- Malitski 1994:** Malitski, P. I. Istoriya na Hristiyanskata tsarkva. Parvi period: ot osnovavaneto na Tsarkvata do tarzhestvoto u pri Konstantina Veliki (34 – 313 g.). Prev. M. Popov. Sofia: Gal-Iko [Малицки, П. И. История на Християнската църква. Първи период: от основаването на Църквата до тържеството ѝ при Константина Велики (34 – 313 г.) Прев. М. Попов. София: Гал-Ико].
- Moisey Horenskiy 1893:** Istoriya Armenii Moiseya Horenskago. Novyy perevod N. O. Emina (s primechaniyami i prilozheniyami). Moskva: Tipogrfiya V. A. Gatnuk (D. Chernishevskiy) [История Армении Моисея Хоренского. Новый перевод Н. О. Эмина (с примечаниями и приложениями). Москва: Типография В. А. Гатнук (Д. Чернишевский)].
- Nikolov 2022:** Nikolov, G. Iz istoriyata na Samuilova Bulgaria. Sofia: Makedonski nauchen institut [Из историята на Самуилова България. София: Македонски научен институт].
- Nowrouzi 2020:** Nowrouzi, M. WhereIsMyName: Afghan women campaign for the right to reveal their names. – <<https://www.bbc.com/news/world-asia-53436335> (status 03.08.2022)>.
- Nuns:** <<https://www.newadvent.org/cathen/11164a.htm> (status 07.08.2022)>.
- Pirivatrish 2000:** Pirivatrish, S. Samuilovata darzhava – obhvat i karakter. Sofia: Agata-A [Пириватриш, С. Самуиловата държава – обхват и характер. София: Агата-А].
- Puri 1996:** Puri, B. N. The Kushans. – In: Harmatta, J. (ed.) History of Civilizations of Central Asia. V. II. Paris: UNESCO Publishing.
- Rivoira 1918:** Rivoira, G. T. Moslem Architecture: Its Origins and Development. Transl. by G. M^cN. Rushforth. London&New York. Humphrey Milford: Oxford University Press.
- St. Pachomius:** <<https://www.britannica.com/topic/commune-social-enterprise> (status 01.08.2022)>.
- Stepanos Taronskiy 1864:** Vseobshtaya istoriya Stepanosa Taronskago, Asohika po prozvaniiyu – pisatelya XI stoletiya. Perevedena s armyanskago i obyasnena N. Eminym. Moskva: Tipogrfiya Lazarevskago institute vostochnyh yazykov [Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию – писателя XI столетия. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым. Москва: Типография Лазаревского института восточных языков].
- Sv. sveshtenomachenik Grigoriy, prosvetitel na Armeniya [Св. священомъченик Григорий, просветител на Армения]:** <http://www.pravoslavieto.com/life/09.30_sv_Grigorij_prosvetitel_na_Armenia.htm status 04.08.2022)>.

- Syvänne, Maksymiuk 2018:** Syvänne, I., K. Maksymiuk. The Military History of the Third Century Iran. Siedlce: Scientific Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities.
- Tsaneva 2022:** Tsaneva, St. Proizhodat na bulgarite – stereotipi i realnosti (pod pechat v Godishnik na Shumenskiya universitet „Episkop Konstantin Preslavski”, Fakultet po humanitarni nauki. Shumen) [Цанева, Ст. Произходът на българите – стереотипи и реалности (под печат в Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски, Факултет по хуманитарни науки. Шумен)].
- Yirechek 1922:** Yirechek, K. Istorija Srba. T. I. Prev. i dop. Yovan Radonich. Belgrad: Getse Kona [Иречек, К. Историја Срба. Т. I. Прев. и доп. Јован Радонић. Београд: Геце Кона].